

Петър Николов-Зиков

ДОМЪТ НА ШИШМАН

И НЕГОВИТЕ РЕАЛНИ
ИЛИ МНИМИ ПОТОМЦИ
ПРЕЗ XV – XX ВЕК

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

- © Петър Николов-Зиков, *автор*
- © Мирела Мишева, *редактор*
- © Пламен Павлов, *научен консултант*
- © Ива Колева, *коректор*
- © Йордан Николов, *художник на корица*
- © Иван Ангелов, *графично оформление*

„БИ 93“ ООД
София, 2021 г.

ISBN: 978-619-7496-74-1

Петър Николов-Зиков

ДОМЪТ НА ШИШМАН

И НЕГОВИТЕ РЕАЛНИ
ИЛИ МНИМИ ПОТОМЦИ
ПРЕЗ XV – XX ВЕК

София
2021

*Откога се е, мила моя майно лъо, зора зазорила,
От тогаз се е, мила моя майно лъо, войска провървела,
Кон до коня, мила моя майно лъо, юнак до юнака,
Кон до коня, мила моя майно лъо, маждрак до маждрака.*

*Сабите им, мила моя майно лъо, като ясно слънце,
пушките им, мила моя майно лъо, като гъста гора,
калпаци им, мила моя майно лъо, като църен облак,
курушуми им, мила моя майно лъо, като град по поле.*

*Като вървят, мила моя майно лъо, през гора зелена,
байрак носят, мила моя майно лъо, со асланов образ,
огън светка, мила моя майно лъо, от добри катани,
дето стъпят, мила моя майно лъо, кладенчета правят.*

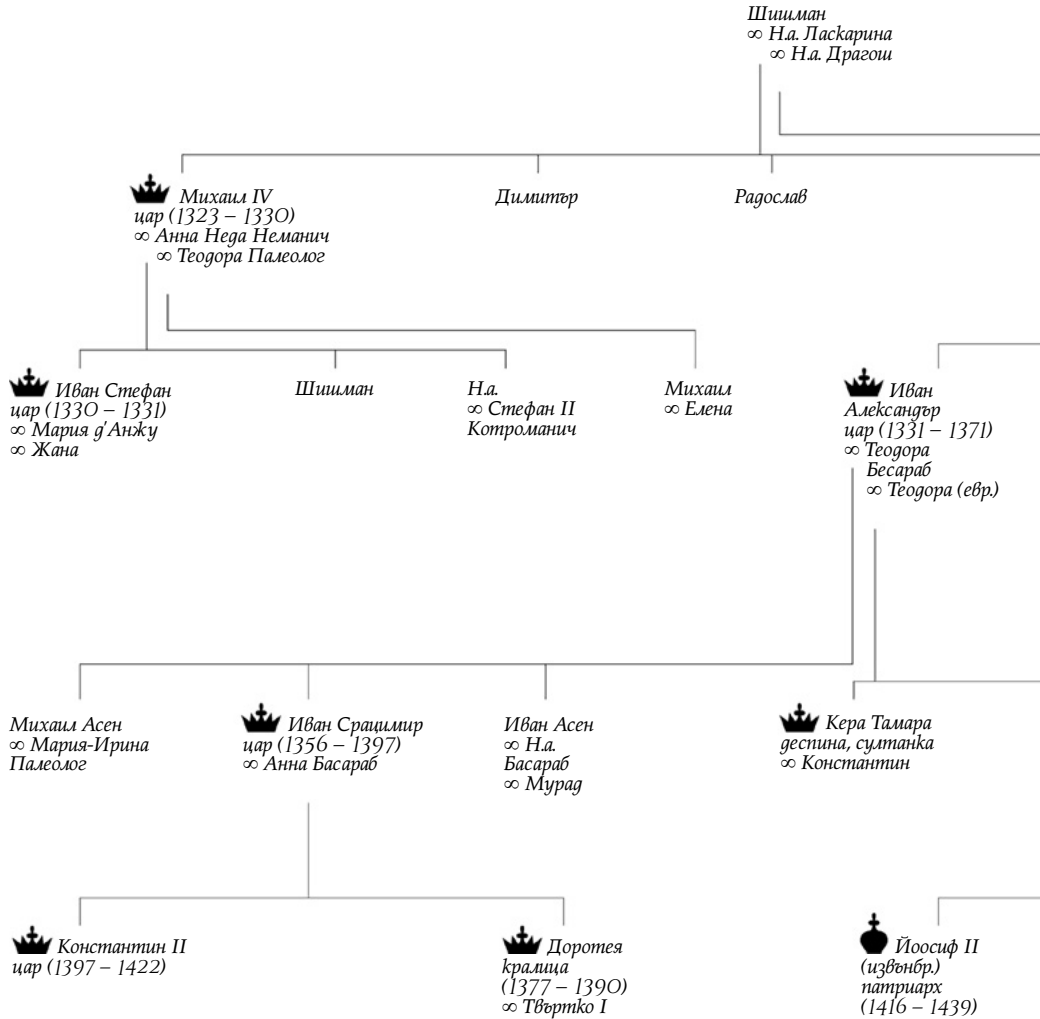
*Кат' препускат, мила моя майно лъо, силен буен ветар,
дето минат, мила моя майно лъо, калдърми къртят.
Де кого си, мила моя майно лъо, стигнат и засреинат,
все си питат, мила моя майно лъо, за Софийско поле.*

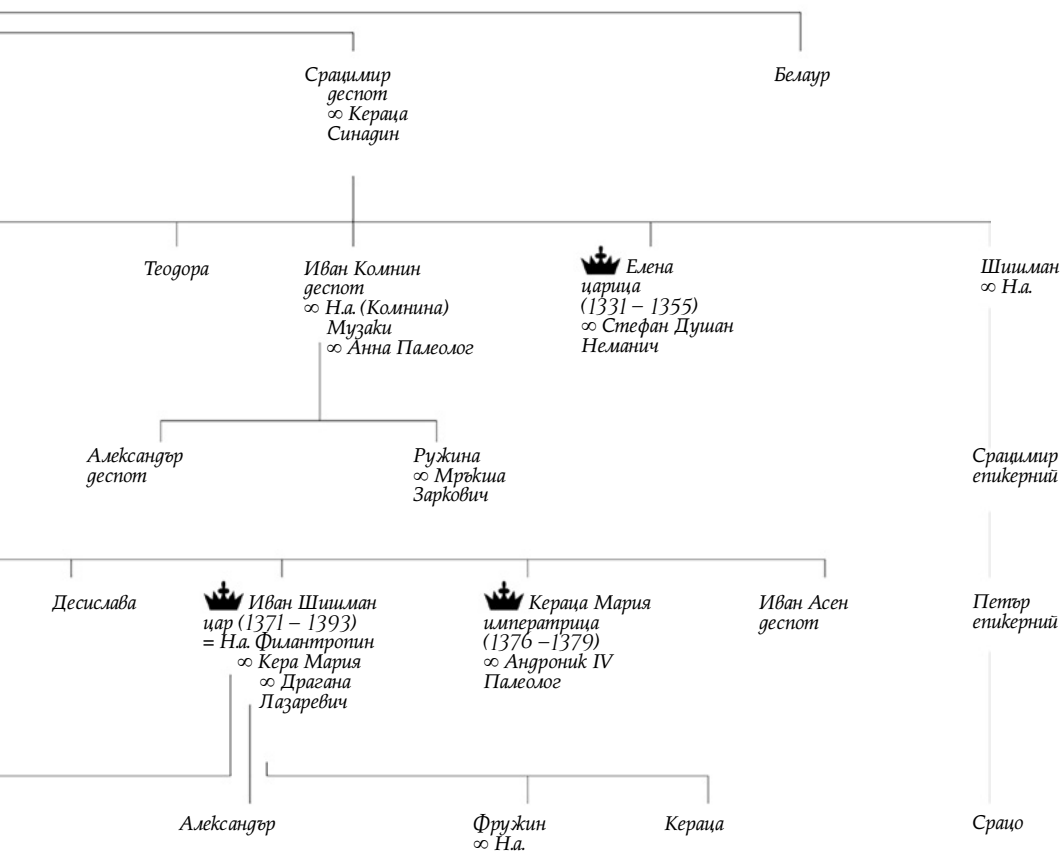
*Отишли са, мила моя майно лъо, на Софийско поле,
Бой да правят, мила моя майно лъо, за Христово име,
Бой да правят, мила моя майно лъо, за българска вера,
сам ги води, мила моя майно лъо, цар Иван Шишмана.*

Народна песен

Родословно дрвво на Шишмановата династија (XIII – XV век):

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ	13
Първа глава	
МЪЖЕ НА КЪРВИТЕ	24
Втора глава	
ЗЕМЯ НА ТИГРИ И ЕДНОРОЗИ	42
Трета глава	
ИГРА НА ТРОНОВЕ	60
Четвърта глава	
ОТ ДВЕ СТРАНИ ОТ ЦАРСКО КОЛЯНО	77
Пета глава	
ВЯТЪРЪТ СЕ ОБРЪЩА	114
Шеста глава	
ВЛАСТ, КОЯТО НЕКА БЕЗЧИСЛЕНИ СЛЪНЦА ОТМЕРЯТ	133
Седма глава	
КОНДОТИЕР	149
Осма глава	
В СЯНКАТА НА АВИНЬОН	171
Девета глава	
НАЙ-ВЛАСТНАТА ЖЕНА НА СВОЕТО ВРЕМЕ	182
Десета глава	
ЧЕРНА СМЪРТ И ОТРОВА	195
Единадесета глава	
ГЕРОЯТ НА МОРЕТАТА	228

Дванадесета глава ДЪРЖАХ НА ВЯРАТА НА ЦАР ШИШМАНА	246
Тринадесета глава ДРУГИЯТ ЦАР	268
Четиринадесета глава ВЕНЧИЛО И КОРОНА	286
Петнадесета глава КРАЯТ НА ЕДНО ЦАРСТВО	305
Шестнадесета глава ТРИМАТА БРАТЯ И ЗЛАТНАТА ЯБЪЛКА	319
Седемнадесета глава ОРДЕНЪТ НА ДРАКОНА	351
Осемнадесета глава ЗАВРЪЩАНЕТО НА КНЯЗЕТЕ	368
Деветнадесета глава ПЪРВИЯТ БЛАГОРОДНИК НА НИКОПОЛСКИЯ САНДЖАК	380
Двадесета глава ВОЙНАТА НА БРАТОВЧЕДИТЕ	393
Двадесет и първа глава УСКОЦИТЕ ОТ ЖУМБЕРАК	405
Двадесет и втора глава ПОСЛЕДНИЯТ ТЪРНОВСКИ КНЯЗ	419
Двадесет и трета глава ЕДНА СЪЩИНСКА ТУРСКА РАЯ-ФАМИЛИЯ	432

Двадесет и четвърта глава ДЪЛГ И ЧЕСТ	456
Двадесет и пета глава КЪРДЖАЛИЙСКО ВРЕМЕ	471
Двадесет и шеста глава ТАЙНИ ОБЩЕСТВА	485
Двадесет и седма глава ДВОРЯНИ	506
Двадесет и осма глава ЗАГАДКИТЕ НА ДВОРЕЦА МИРБАХ	517
Двадесет и девета глава ПЕСЕН ЗА КАМБАНАТА	529
Тридесета глава ЕСЕННА ЕЛЕГИЯ	566
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	580
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	582
СПИСЪК НА РОДОСЛОВНИТЕ ТАБЛИЦИ	614

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременна България живее в един парадокс. От една страна, е безспорно, че българите са сред най-старите европейски народи, чиято държавна традиция възниква през Тъмните векове на преход от Античност към Средновековие и преминава сред огън и кръв през следващите столетия, изписвайки със златни букви един действително впечатляващ исторически разказ. По тази причина в българските градове са издигнати паметници на древни царе и герои, улиците носят техните имена, а сувенирната индустрия произвежда патриотични календарчета, фланелки, магнитчета за хладилник и карти на българското етническо землище. От друга страна, ние сме народ без родова памет и най-често родовият спомен на българина стига век и половина назад, някъде непосредствено след възстановяването на самостоятелната българска държава в края на 1870-те години. Дори в този случай обаче обикновено става въпрос не за плътен разказ, а за ограничени до битови случки спомени, които по никакъв начин не кореспондират с големия национален наратив. Скъсаната нишка на родовата приемственост не отнема на българите знанието за славното минало, но го изсушава от емоции и автентична памет, превръщайки го в бутафория.

Защо българите забравят предците си? Защо на мястото на старите гробници стоят плитки гробове, заличавани варварски при всяко последващо разширяване на градовете? Къде са семейните портрети – или поне снимките в старите албуми? Къде са фамилните библиотеки, събирани в продължение на няколко поколения? Къде са старите кавалерийски саби, ордените и медалите? Къде са родовите тефтери, окъсаните дневници и мемоари? Какво ужасяващо проклятие ни е обрекло всяко ново българско поколение да разпилява на-

следството на преходното? И не ни ли прави точно тази липса на памет безпомощни във водовъртежите на съвременния свят – като деца, изгубили родителите си? Деца, които в емиграция губят идентичността и езика си в рамките на едно поколение (за разлика от гърци, арменци, италианци, ирландци и пр.)? Заради което, наместо да ни прави по-силни, какъвто е случаят с диаспорите на горните нации, изтичането на българите навън просто ни обезкървява и изличава...

Липсата на родова памет отваря бездна между нас самите и славните персонажи от историята. Те са някъде там, далече, изсечени от камък и загледани в хоризонта, а ние сме тук, от плът и кръв, заболи поглед в земята. Контрастът между тях и нас е толкова голям, че мрачният извод е неизбежен – ние сме самозвани потомци на деди великани, изродени и затънали в ежедневието, обречени да се провалят отново и отново. И затова, за разлика от тях, ние не гържим събата си в собствените си ръце, гържат я други неведоми сили. Не ние творим историята, а тя твори нас. Бездушна, стихийна и жестока.

Скъсенят исторически разказ отнема на българите тъкмо онези исторически моменти, които могат да ни дадат самочувствие на голяма нация, която е била субект, а не обект на историческите процеси. И свива всичко до следния сюжет: турско робство – дарено освобождение – разпокъсване на нацията – национални катастрофи – комунизъм – преход. Една действително жалка парадигма за историята ни, не като наше собствено дело, а като орис. Орис, на която няма как и не си заслужава да се съпротивяваме.

Съвсем различна, разбира се, е средновековната българска история. Древна и изпъстрена със спомени за слави дела, тя е всичко онова, което ни липсва днес. Но... връзката ни с нея е сериозно разкъсана, защото без автентична памет всичко изглежда съшито с бели конци. А великите владетели от древността изглеждат далечни и напълно непонятни за съвременните българи, като истукани от камък, а не като наши реални предци.

Има ли средновековни български владетели, които да не изглеждат по този начин и връзката ни с които да е автентична и лична, а не имагинерна и протоколна? Има – и това са царете от династията на Шишмановци. За тях, за разлика от всички останали средновековни монарси, има неподправена народна памет. Цар Шишман, Шишманович Яне, цар Ясен, цар Костадин, Мара Бела българка и Ружица са реални герои от българския исторически епос и имената им са съхранени

в него заедно с имената на великите християнски рицари, защитници на християнска Европа от османското нашествие (Крале Марко, Секула Детенце, Филип Магжарин и пр.). Нещо повече, споменът за последната средновековна царска династия е съхранен и от Православната църква, запазила само от тях множество грамоти в полза на манастирите край Търново (Търновската Света гора), край Несебър, по поречието на река Русенски Лом, край София (Софийската Света гора), край Видин (Видинската Света гора) и пр. Всъщност през годините, в които никой българин не знае имената на Кубрат (632 – 665) и Аспарух (668 – 700) и в които дори споменът за покръстителя св. Борис (852 – 889) е смътен и неясен, единственото царско име, което се помни и тачи, е това на злощастния цар Шишман. Защото, освен в песните на гусларите и в манастирските хрисовули, паметта за Шишмановци е запазена и в топонимията на България, в която всъщност няма регион, в който да не се срещат места, наречени *Шишманов кладенец*, *Шишманово кале*, *Шишманов връх* и пр.

Това е реалната, истинската и автентична историческа памет на българите, която през XIX век влиза в противоречие с първите академични исторически трудове, извели на преден план интереса към съвсем други исторически фигури като царете Крум (803 – 814), Борис и Симеон (893 – 927), Самуил (997 – 1014), Петър (1186 – 1197) и Асен (1186 – 1196), Калоян (1197 – 1207) и пр. Формираният през тези десетилетия нов исторически наратив, призван да събуди и мобилизира националния дух, акцентира върху славните исторически периоди и умишлено пропуска периодите на упадък.¹ За разлика от други историографски традиции², българската залага на триумфите от Ранното средновековие, а не на трагичния спомен от завоеванието, с всички произтичащи от това резултати³. Шишмановци губят битката с Модерността.

Всичко това е особено жалко, тъй като освен с паметта за тях, Шишмановци са уникални и с още един факт. На практика те са една от малкото български средновековни фамилии, която през

¹ Вж. повече в: Р. Даскалов. *Големите разкази за Българското средновековие*. С., 2018.

² Вж. напр. Евг. Иванова. *Изобретяване на памет и забравяване*. „Падналото царство“ и „Последният владетел“ в националната памет на сърби и българи. С., 2009.

³ Травматичните исторически спомени, свързани с мотива за жертвата и мъченичеството, са по принцип много по-въздействащи от героическите. Пренебрегването на този ключов исторически момент, свързан със забутата на средновековната държавност, всъщност „изисква“ превръщането на разказа за „турското робство“ в централен за българския национален наратив.

реални потомци или през мними претенденти е просъществувала чак до съвременната епоха. За жалост обаче, в българската историческа наука почти липсват сериозни проучвания върху тези семейства, като единствените налични изследвания са върху рода Бимбелови от странджанското село Факия (вероятно потомци на севастократор Момчил)⁴ и върху сродените чипровски семейства Парчевичи, Пеячевичи, Кнежевичи и Томагионовичи (според легендата потомци на средновековната босненска кралска династия Котроманичи)⁵. Частично проучвани са родовете Дреникови (претендиращи, че произхождат от Велбъждската династия Драгаши), Кършовски (от болярина от XIV век Кършо), Лолови (от болярина от XIV век Лоло). И това е. На практика непроучени остават претенциите на родовете Робевци (потомци на албанския аристократичен клан Гропа), Берон (на сръбския кралски род Мърнявчевичи) и пр., повечето приемани за мистификации и примери за масовото фабрикуване на фалшиви аристократични родословия.

Въпросното фабрикуване първоначално е пряко свързано със стабилизирането на европейската политическа и социална система след XV век и невъзможността на отделни амбициозни личности и семейства с неблагороднически произход да достигнат до високи постове и обществено признание. Така се стига до появата на цял нов жанр в европейската документална литература – т.нар. *фантастични* или *въображаеми генеалогии*, извеждащи произхода на своите поръчители от някое забележително средновековно семейство. Въпросните произведения достигнали своя разцвет в епохата на барока (втората половина на XVI – първата половина на XVIII век) и обикновено били създавани от добри историци, умеещи убедително да компилират исторически факти.⁶

⁴ Хипотезата за тази връзка се базира основно на книгата на Б. Нейков. *Факийско предание*. С., 1985. Най-сериозните изследвания по темата принадлежат на Ив. Велков, П. Чолов и Н. Ферманджиев. Вж. Ив. Велков. *Родът на Стефан Караджа*. – В: *Българска историческа библиотека*, V, 1932/1933, Т. II, 77 – 90; П. Чолов. *Родът на Стефан Караджа*. – В: сб. *Хаджи Димитър и Стефан Караджа – двама български орми*. С., 1991, 62 – 68; Н. Ферманджиев. *Родови хроники*. С., 1977, 139 – 179.

⁵ Хр. Дерменджиев. *Родът Кнежевич-Парчевич и чипровските фамилии Парчевич, Пеячевич, Кнежевич и Томагионович*. – В: *Чипровци 1688 – 1988. Сборник, посветен на 300-годишнината от Чипровското въстание*. С., 1989, 100 – 133; Й. Гешева. *Фамилия графове Пеячевич между легендите и реалността (втората половина на XVII – XX век). Историко-генеалогично изследване*. С., 2012.

⁶ R. Bizzocchi. *Genealogie incredibili: Scritti di Storia nell'Europa moderna*. Bologna, 1955.

Със сигурност един от най-забележителните примери от този период е историята на една благородническа фамилия от хърватския град Сплит, потомци на някой си Пинций, сродник на цар Шишман, който избягал със семейството си от Търново. Фалшивото датiranje на въпросните събития през X век за дълго време вкарва българската историография в сериозни заблуди относно произхода на династията на Комитопулите.⁷ Друг подобен пример е италианоезичната *Хроника на рода Булгари*, написана от анонимен автор в края на XVII век и опитваща се да докаже, че графовете Булгари от остров Корфу произхождат пряко от средновековните български царе.⁸ Със сигурност сред куриозните примери от същата епоха трябва да бъдат поставени и мистификациите на испанския адмирал Педро Охмучевич, който, за да бъде признат за благородник от Кралския съвет в Неапол, създава цяла поредица от фалшиви документи (сред които и първият гербовник на балканските аристократични родове). Според тях родът Охмучевич веднъж произхода си от протосеваст Хрельо Драговол, построил Хрельовата кула в Рилския манастир и останал в българския юнашки епос като легендарния *Рельо Шестокрили*.⁹ Прехвърлянето на традицията на изобретяване на фалшиви родословия от Италия в европейския Югоизток съвпаднало с възхода на фанариотите през XVII – XVIII век и довело до появата на множество родови хроники, доказващи, че влиятелните гръцки фамилии от брега на Златния рог произхождат директно от византийски аристократични родове като Дука, Ангели, Комнини, Кантакузини и пр.¹⁰ Колко от тези родословия са били истинни и колко фалшиви, вероятно никога няма да разберем. Сред българите обичаят да се присвоява

⁷ Zr. N. Jakus. *Bugari u Splitu? Priča o porijeklu jedne srednjovjekovne plemićke obitelji*. – In: *Hrvati i bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Đakovu*, 23. – 24. rujna 2010. Zagreb, 2013, 23 – 54. Едва през 1888 г., с откриването на Германския възпоменателен надпис на цар Самуил (997 – 1014) от 993 г., става ясно, че документите на Пинций и сина му Плезо са били фалшифицирани.

⁸ П. Данова. *Анонимна хроника за графовете Булгари (края на XVII век)*. С., 2014.

⁹ Fr. de Petris. *Breve discorso genealogico della Famiglia Oimuchevich Gargurich, esposto nel teatro del mondo quasi in scena*. Venetia, 1663.

¹⁰ A. Pippidi. *Fables, bagatelles et impertrinences. Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe-XVIIIe siècles*. – In: *Études byzantines et post-byzantines*. I, Bucarest, 1979, 269 – 305; C. Mango. *The Phanariots and the Byzantine Tradition*. – In: R. Clogg. (ed.). *Struggle for Greek Independence*. London, 1973.

благороднически произход, ще преживее нов разивет в средата на XIX век, когато опитващите се да се сдобият с по-голям авторитет сред партньорите си във Франция, Русия и Австро-Унгария български търговци и политически емигранти ще започнат да променят фамилията си с такива, създаващи впечатление, че носителите им имат аристократично потекло (напр. Раковски, Княжески, Доспевски и г'Екзарх).¹¹

Именно това е причината в българската историческа наука никога да не е било полагано усилието няколкото различни исторически разказа за Шишмановата династия и нейните потомци да бъдат изследвани заедно. Става въпрос за средновековната царска фамилия Шишмановци, за приеманите за нейни „мними“ потомци въстанически водачи от XVI – XVII век Шишман III и Ростислав Стратемирович, за само случайно споменаваните като Шишманови потомци Баба Новак и Осман Пазвантоглу, а също и за видинската чорбаджийска фамилия от XIX век Шишманоглу. В общи линии, въпросът винаги опира до това реални или мними са многобройните претенденти за царски потомци през XVI – XIX век; и тъй като този проблем никога няма да получи убедителен отговор, изследователите се отказват от по-нататъшни усилия. Допълнителен обезсърчаващ фактор е и това, че полето на необходимия изследователски интерес се простира върху времето от края на XIII до началото на XX век, един продължителен период, обхващащ общо четири исторически етапа (Средновековие, Османско владичество, Възраждане и Трета българска държава), върху които по традиция в българската историческа наука работят различни специалисти. По същия начин се отразява и необходимостта в едно подобно изследване да бъдат привлечени и изследванията на фолклористи, генеалози и краеведи, помощни исторически науки, към които по принцип „сериозните историци“ се отнасят с недоверие.

По тези причини научният интерес към създадената през втората половина на XIII век династия на Шишмановци и нейните реални или въображаеми потомци през XV – XX век никога не е бил обобщаван в обща монография. Може би най-далеч в този път достига П. Ников, който през годините последователно публикува три сту-

¹¹ Г. Вълчев. *Фантазиите на Възраждането – генеалогииите*. – В: *Александър Екзарх и българските пътища към Европа (XIX – началото на XX век)*. Ст. Загора, 2007.

гии, посветени на началните десетилетия от съществуването на Видинското княжество (до 1323 г.) на съдбата на Шишмановите потомци в годините на османското завоевание и на видинските чорбаджии Шишманоглу през XIX век.¹² Макар между трите текста да има множество връзки и очевидно да са били част от някакъв общ замисъл, до създаването на обобщаваща монография така и не се стига. Така темите остават разделени, като по отношение на средновековната история на фамилията със сигурност трябва да се изтъкнат усилията на Ал. Бурмов¹³ и особено на Ив. Божилов (който неособено коректно разглежда Шишмановци като клон на Асеневици).¹⁴ Прочее, изследването на Ив. Божилов върху династията на Асеневици представлява първото и най-забележително до момента изследователско усилие върху средновековната българска владетелска генеалогия, което макар и да съдържа някои недостатъци, несъмнено задава матрицата, в която ще се развиват всички следващи проучвания по темата.

На този фон далеч по-скромни са положените усилия за изследването на генеалогията на Шишмановци през вековете след османското завоевание. По отношение на въстаническите водачи от XVI и XVII век такива на практика липсват и историците обикновено се задоволяват с безкритично повтаряне на заключенията, направени още от К. Иречек и В. Златарски, като през 1980-те години към това може да се добави единствено изказваното съмнение в достоверността на информацията за т.нар. Второ търновско въстание от 1686 г.¹⁵ Малко по-добре стоят нещата по отношение на видинската фамилия Шишманоглу (още *Шишмановичи* и *Шишманови*), по отношение на която след писаното от Ников се добавят още няколко интересни изследвания, които обаче са писани от потомци на фамилията и непрофесионални историци

¹² П. Ников. *История на Видинското княжество до 1323 г.* – В: *Годишник на Софийския университет (историко-филологически факултет)*. кн. VIII, 1922; П. Ников. *Турското завоевание на България и съдбата на последните Шишмановци.* – В: *Известия на историческото дружество в София*. кн. VII – VIII, 1928; П. Ников. *Видинските първенци Шишманоглу.* – В: *Известия на историческото дружество в София*. кн. XIII, 1933.

¹³ Ал. Бурмов. *История на България през времето на Шишмановци (1323 – 1396 г.)*. – В: *Годишник на Софийския университет (историко-филологически факултет)*. кн. XLIII, 1947.

¹⁴ Ив. Божилов. *Фамилията на Асеневици (1186 – 1460). Генеалогия и просопография*. С., 1985.

¹⁵ Стр. Димитров. *Второ търновско въстание.* – В: *История на Велико Търново*. Т. 2, В. Търново, 2000, с. 85 (бел. пог линия).

като част от възхода на генеалогическата наука в България след 1980-те години.¹⁶

Личният ми интерес към темата възникна и се разви покрай проблема за съдбата на старата българска аристокрация след османското завоевание и този за съперничеството между традиционните и модерните елити в България в периода на национално възраждане през XVIII – XIX век. С течение на времето публикувах няколко статии, повече или по-малко посветени на темата¹⁷, а през 2012 г. и монография, посветена на генеалогията на прибързано наречената от мен династия Срацимировци.¹⁸ Само две години по-късно една различна интерпретация на изворовите данни ме накара да издам нова монография, разглеждаща историята на Видинското княжество, в която се върнах към традиционното разбиране, че цар Иван Александър (1331 – 1371) и наследниците му са принадлежали към династията на Шишмановци, с важното уточнение, че той е бил свързан с нея не по линия на майка си, а на своя баща деспот Срацимир.¹⁹ И в двете книги обаче за съдбата (макар и загатната) на евентуалните потомци на фамилията през османската епоха не се обръщаше сериозно внимание. Причината, както при всички изследователи, беше липсата на доказателства, че претендентите са били реални, а не самозвани представители на стария Царски дом.

¹⁶ П. Славински. *Родът Шишмановски*. С., 1984; Д. Мумджиева. *Родът Шишмановски на 200 години*. С., 2003 (с род. схема от Мария Орукина-Венедикова, изработена през 1981 г.). В хода на проучванията ми по темата ми беше предоставено и изключително любопитното, но за съжаление, неиздадено изследване на Н. Екимов Факти от творческата и житейска биография на наследници на Шишмановия род.

¹⁷ П. Николов-Зиков. *Още за произхода на последната средновековна българска царска династия*. – В: *Етноси, култури и политика в Югоизточна Европа. Юбилеен сборник в чест на проф. Цветана Георгиева*. С., 2009; П. Николов-Зиков. *Разрояването на царете – девалвация на титлата или промяна на политическия модел през българския XIV век*. – В: *сп. Християнство и култура*, бр. 61, 2011; П. Николов-Зиков. *Княз Фружин и неговите наследници в Унгария и България (XV – XVI век)*. – В: *Юбилеен сборник, посветен на 85-годишнината на ст.н.с. Магдалина Станчева*. С., 2011; П. Николов-Зиков. *Традиционни елити и модерност в Югоизточна Европа (XVII – XIX век)*. – В: *Годишник на департамент История*, НБУ, Т. III, 2008 г., С., 2011; П. Николов-Зиков. *Шишмановци и Синадини. Една българо-византийска история*. – В: *сп. Родознание/Genealogia*, бр. 1 – 2, 2013; П. Николов-Зиков. *Дворяните Савелиеви-Ростиславичи в българската и руската история*. – В: *сп. Родознание/Genealogia*, бр. 3 – 4, 2013.

¹⁸ Вж. П. Николов-Зиков. *Династията на Срацимировци. Властови доктрини и политически модели в Югоизточна Европа през XIV век*. С., 2012.

¹⁹ П. Николов-Зиков. *Истинската история на Видинското княжество*. С., 2014.

С течение на времето, а също и с натрупването на нови и нови факти, показващи изключителния континуитет във въпросната претенция, у мен започна да надделява убеждението, че въпросът за достоверността на претенцията е второстепенен на фона на далеч по-важния факт – в продължение на повече от пет столетия в основата на най-значимите събития в българската история са стояли хора, вярващи, че произхождат от последните средновековни царе на Търново и Видин. Не беше ли възможно, тъкмо на базата на тази претенция, да се преборим с прословутата прекъснатост на българския исторически разказ и да открием трети проводник на приемственост (освен Търновската митрополия и Охридската архиепископия) между Българското средновековие и модерната епоха? Не беше ли възможно да се състави цялостен и плътен исторически разказ за възхода и падението на династията на Шишмановци, придружен от последващата история на многобройните ѝ потомци и последователните им усилия да съхранят ролята си на политически, културен и стопански елит, както и на неколкократно им опити да възстановят независимата българска държавност?

Именно това е целта на настоящото изследване – да сглоби разнопосочните и често противоречащи си изследователски усилия върху историята на Шишмановци в единен разказ, който да запълни една очевидна празнина в българската историография и да послужи за модел при изследването на други стари български аристократични фамилии. Затова последователно трябва да се разрешат следните задачи:

– Да се отчлени родословието на Шишмановци от родословията на останалите балкански владетелски фамилии, с които те са били сродени. За тази цел ще ограничим интереса си единствено към преките потомци на видинския княз Шишман, най-ранния представител на династията, когото ще приемем за неин основоположник;

– Да се проследят връзките между отделните клонове на фамилията, като тук основна задача ще е да се предложи и защити различно от традиционното (въведено от Ив. Божилов) обяснение на роднинството между старшия (Михаилов) и младшия (Срацимиров или Иван-Александров) клон на фамилията;

– Да се разгледа подробно появата и последващата еволюция на самостоятелните държавни образувания, управлявани от представители на династията като Видинското, Карвунското, Валонското и Серското княжество, Търновското царство, Херцогство Дурацо и пр;

– Да се коригира традиционната представа за гибелта на средновековната българска гържавност, като наместо популярната 1396 г. за край на Видинското царство се предложи 1419 г. (тази хипотеза не е напълно нова и беше въведена в научен оборот преди повече от две десетилетия от търновските историци Пл. Павлов и Ив. Пютюнджиев);²⁰

– Да се проследи съдбата на шишмановските потомци, потърсили спасение извън Балканите, и участието им в усилията на европейските християнски владетели да организират ефективна съпротива на османското нашествие;

– Да се изведат общи изводи за съдбата на българската аристокрация след османското завоевание, като се анализира степенята на свързаност между нея и т.нар. *специализирани категории население* в империята. Да се проследят историческите процеси, довели до постепенното изместване на това благородничество по кръв от новата служебна аристокрация, излъчвана от средите на константинополските гърци;

– Да се направи опит за попълване на „липсващите звена“ в родословието на Шишмановци през първите векове след завоеванието, като за целта се използват останали встрани от изследователския интерес османски данъчни регистри, както и някои археологически и фолклорни податки;

– Да се анализира внимателно информацията за Първото и Второто търновско въстание и да се направи усилие за идентификацията на техните водачи Шишман III и Ростислав Стратемирович;

– Да се подкрепи с още аргументи хипотезата за Шишманов проузход (по линия на баба му) на видинския отцепник от края на XVIII и началото на XIX век Осман Пазвантоглу и да се постави създаденото от него княжество със столица Видин в контекста на владетелските претенции на фамилията;

– Да се проследи възходът на видинските първенци Шишманоглу през XIX век, сблъсъкът между фанариоти и чорбаджии, гадената владетелска заявка от Александър Шишманов и последвалият му отказ от тези претенции;

– И накрая: да се изведат от забравата и да се припомнят основните приноси на личности като г-р Асен Шишманов, проф. Иван

²⁰ Дватама историци дори предлагат за година на окончателния край на средновековната българска гържавност 1421/1422. Вж. Пл. Павлов, Ив. Пютюнджиев. *Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.)*. В. Търново, 1995.

ВЪВЕДЕНИЕ

Шишманов, Димитър Шишманов, графиня Анна Мария фон Мирбах, Мели Шишманова и пр., оставили незаличима диря в историята на модерната европейска политика и култура.

Когато (и ако) всички поставени задачи бъдат успешно реализирани, пред нас в целия си блясък ще възкръсне пълната история на Шишмановци. А когато прочетем този разказ, ще си дадем ясна сметка, че независимо дали е свързана от реално, или от имагинерно родство, тази впечатляваща поредица от мъже и жени в продължение на седем столетия е творила българската история. С цялата ѝ печална и величествена красота.

Първа глава МЪЖЕ НА КЪРВИТЕ

На запаг този свят опирал в Карпатите, включвайки и отвъд тях един малък анклав в панонската пуста. На юг границата преминавала по Стара планина, след това по бреговете на Черно и Азовско море и Кавказ. На изток естествена преграда били Каспийският басейн и могъщата планинска верига Урал¹. На север не по-преодолима граница била тайгата – древна иглолистна гора, в чиито сенки, блата и мочурища се спотайвали зли сили. Това бил светът на тревистите земи. Безкрайна зелена равнина, пресичана единствено от великите реки Волга, Дон, Днепър, Буг, Днестър и Дунав. От незапомнени времена тази равнина била царство на дивите коне тарпани, на тура, на европейския бизон – зубъра, на елените и сайгите.

Именно в тези равнини преди три хиляди години човекът подчинил дивия кон и поставил началото на културата на степните ездачи номади. Пътят на номада следвал стриктно пътя на големите стада, тъй като те били неговият единствен източник на храна. Постепен-

¹ Много изследователи не виждат в Урал реална граница и допускат, че цивилизацията на източноевропейските степи е една и съща с цивилизацията на степите в Централна Азия. Причините тук да предложим груз подход, са много. Преди всичко почвата в европейската степ е чернозем. Тя е плодородна и предполага съвършено различен начин на живот от бедната централноазиатска пръст, в която преобладават солта и пясъкът. Друга важна отлика е, че Източна Европа през цялата Античност и Средновековие е зона на контакт между степта и гръко-римската цивилизация, от която търпи огромно културно влияние. Централна Азия, напротив, комуникира основно с Китай и с мюсюлманския свят и копира културните си и политическите си модели оттам. В крайна сметка цивилизацията на източноевропейските конници рухва именно тогава, когато едно азиатско племе (татарите) успява да постави под обща власт едновременно и едната, и другата зона. Вж. повече в: М. Руш. *Атила. Номадското насилие*. С., 2010, 7 – 34.

но конниците опитомили животните и се превърнали от ловци в скотовъдци. Промяната обаче била само на повърхността. В същността си те продължавали да представляват раса от хищници, за които уседналото население било или плячка – ограбвана и избивана; или говорещ добитък – поробван и принуждаван да работи за господарите.

Първият номадски народ, сведения за който са стигнали до нас, били скитите, за които Херодот твърди, че изпивали кръвта на първия си убит противник.² От 800-ата до 300-ата година пр. Хр. техните племена покорили равнината и изградили империя, за която напомнят стотиците открити и все още неоткрити владетелски гробници *кургани*, криещи безценни съкровища от злато и скъпоценни камъни. След скитите тревистите земи били завладени от сарматите и аланите, два народа, чието основно занимание била войната. За да бъдат прогонени те, трябвало да се появят истински храбреци – нещо, което се случило някъде през IV век с пристигането на готите. Всъщност да се смята, че един конски народ прогонвал груг, е най-малкото неточно. Никой никога не прогонвал във великите равнини. След първия сблъсък племената и народите не изчезвали, кръвта се смесвала и в крайна сметка в равнините винаги оставал един-единствен обединен в бита и обичаите си номадски народ, променящ името си тогава, когато се сменяли царете или управляващите династии.³

Най-страховитата номадска династия се появила през V век, когато в степта нахлул нов народ, по-жесток и по-безмилостен от всички предходни. Хуните, обединени под властта на своя свиреп вожд Атила (434 – 453), разпръснали европейските народи като билярдни топци и практически унищожили остатъците от античния свят, поставяйки началото на това, което сме свикнали да наричаме Средновековие. Когато на свой ред изчезнали и хуните, на тяхно място останали аварите, българите и унгарците, които продължавали да всяват ужас със странния си обичай да пият вино от черепите на убити врагове. Гневът и на тези варвари се уталожил под благотворното влияние на християнството и тогава тревистите земи попаднали под властта на печенегите. А след това последният велик номадски народ, на който било съдено да разгроми предшествениците си и да поеме контрола над равнините, бил този на куманите. Именно с тях започва нашият разказ...

² Херодот. *История*. Ч. 2, кн. 4, С., 1990, с. 64.

³ К. Янакиев. *Светът на Средновековието. Генезис, история, общество (Университетски курс лекции)*. С., 2012, 75 – 81.

Произходът на куманите е неясен. Лингвистичните данни показват, че езикът им е спадал към групата на тюркските (турските) езици. Същевременно външният им вид доста се разминавал с вида на класическите тюрки⁴, тъй като куманите били предимно високи, светли, русокоси и светлооки европеиди, неслучайно наричани в източнославянските летописи *половици* (рус. букв. *светли, жълти, руси*). По тази причина повечето съвременни историци допускат, че куманите са били наследници на индоевропейски или угрофински народ, който се е оказал изолиран в тюркска културна среда и езикът му е бил тюркизиран (в подкрепа на тези хипотези е фактът, че в кипчакските езици има множество думи с угрофински и индоевропейски произход, които не изглеждат да са заемки от съседните народи).

За пръв път присъствие на куманите в Източна Европа било свидетелствано през XI век, когато отделни техни групи започнали да подчиняват предшествашите ги в тревистите земи печенеги и да плячкосват териториите на съседните славянски княжества, на Унгария и Византия. Подобно на всички номади, куманите били конен народ – раждали се, живеели и умирали на седлото или в краен случай в шатрите, построени върху специални талиги, които конете да могат да теглят в степта. Освен скотовъдството, основното им занимание било войната и по тази причина военното обучение било от изключително значение и се полагало както за мъжете, така и за жените. Хранителната им диета включвала предимно млечни и месни продукти като *кумис* (особена напитка от ферментирало кобилешко мляко), а вероятно и познатите до днес в Югоизточна Европа *сирене, квасено мляко, айрян и сутляш* (ориз или просо, сварени в мляко). Предполага се, че някои характерни за българската и унгарската кухня месни продукти, като *пастърмата, саздърмата, луканката, бабека* или *суджука*, също били дошли в Европа с куманите, свидетелство за

⁴ Въпросът за расовата принадлежност на някогашните тюрки е спорен и някои изследователи предполагат, че е съществувала „урало-алтайска раса“, която имала предимно европеидни черти в единия край на спектъра и предимно монголоидни в другия. Обаче племената, населяващи в наши дни районите с най-малко навлизане на нетюркски групи, са с преобладаващо монголоиден вид и това е може би най-добро свидетелство за вида на първоначалните тюркски прародители. Както изглежда, в хода на преселенията и завоеванията тюркските езици са били наложени над много народи, принадлежащи на други раси. Генетични изследвания, правени в съвременна Турция, например показват, че само около 30% от изследваните притежават генен маркер, свързващ ги с централноазиатски (т.е. тюркски) прародители. Вж. Вр. Moser, M. W. Weithmann. *Landeskunde Türkei: Geschichte, Gesellschaft und Kultur*, Buske Publishing, 2008, s. 173.

което е, че самата дума *колбас* има доказан кумански произход (проникнала в българския през руски в ново време). Облеклото на куманите било кожено – освен по време на война, когато използвали плетени железни ризници и брони. Семействата били полигамни (поне докато въпросните кумани оставали езичници), за глава на рода се смятал бащата, а към предците се отнасяли с особено уважение, което карало клановете да изграждат из цялата степ внушителни надгробни паметници с техни скулптурни изображения, т.нар. *каменни баби* (от тур. *baba*, т.е. *баща*).⁵

Политическото устройство на куманите, макар и специфично, не се отличавало особено от устройството на предишните конни народи. Добре известна още от времето на хуните е практиката номадите да разделят гържавната територия на два дяла (ляво и дясно крило), всеки от които със собствен владетел, като левият (източният) бил приеман за по-високопоставен. При куманите тази практика била доведена до съвършенство, защото всяко едно от двете големи крила – Източното или Лявото (локализирано най-общо някъде по течението на река Дон) и Западното или Дясното (по течението на Днепър), също било разделено на две крила, отново подредени едно спрямо друго в строг йерархичен ред и съответно всяко от тези нови крила също на по две.⁶ Начело на всяка отделна група кумани стояли различни племенни династии, имената на повечето от които са достигнали до нас (Бурджогли, Итогли, Урусоба, Кочоба, Токсоба и др.). Най-важната династия била тази, която управлявала най-високопоставеното Донско (ляво, източно) крило, известно още и като Черна Кумания.⁷

Освен в земите на същинска Кумания, влиянието на номадите проникнало и извън тревистите земи, включително и сред българите. Наред с най-вероятно куманските по произход имена на първите Асеневици (*Белгун*, *Асен* и *Борил*) и големия брой на куманските подкрепления в българските армии, впечатление прави и още един факт. Става въпрос за особения модел на гържавно устройство, който Асеневици през началните години наложили на възстановената българска гържава – с две столици (източна в Преслав и западна

⁵ Повече за бита на куманите вж. във: В. Стоянов. *Куманология. Опити за реконструкция*. С., 2006, 182 – 226.

⁶ Пак там, 136 – 140.

⁷ Още едно доказателство за континуитета между отделните конни народи в Източна Европа. През VII – IX век бъдещите територии на черните кумани били населявани от т.нар. *черни българи*, управлявани от цар Баян (665 – 668), син на основателя на българската гържава цар Кубрат (632 – 668).

в Търново), двама царе и т.н. Необяснимото двуцарствие лесно става обяснимо, ако се направи аналогия с характерното дуалистично политическо устройство на т.нар. Кумания.⁸

Освен в българското царство, куманите играели ключова роля в развитието и на съседните им славянски княжества – Киевското, Галичкото и Переяславското, образувани след разпада на могъщата Киевска държава в края на XI век. Всъщност цялата политическа история на Източна Европа през средните векове може да се представи като един перманентен конфликт между населяващите горите източни славяни и конниците от тревистите земи.

Столетия наред славяните живеели неорганизирано и твърде примитивно, за да могат да противодействат на страховитите номадски армии. През IX век по големите реки от Балтийско към Черно море се спуснал един нов и не по-малко опасен от конниците народ. Това били *норманите* (северните хора, наричани още *викинги* или *варяги*), които, примамени от блясъка на *Миклагард* (сканд. *Miklagård*, букв. *Великия град*, норманското название на Константинопол), поставили началото на един от най-важните в средновековна Европа търговски маршрути – т.нар. *аустрвегр* (сканд. *austrvegr* т.е. *източния път*).⁹ Макар битът им да бил свършено различен от този на конниците, в много отношения тези скандинавски воители напомняли на тях. Те също постоянно били в движение (само че не на коне, а на своите малки кораби *дракари*), тяхното основно занимание също било войната, те също всявали ужас в душите на всички уседнали народи и макар любимото им питие да било не кумисът, а *медовината* (сканд. *tjödur*), за тях също се носела мълвата, че обичат да вдигат наздравци с черепите на победените си врагове.¹⁰

Кога, как и защо се стигнало до изграждането на първите норманско-славянски съюзи, е неизвестно. Според полулегендарни сведения (*хрониката Повест за отминалите времена*) в началото на IX век един

⁸ Да се прави от това изводът, че династията на Асеневици е имала кумански произход, обаче е все още припързано. От наличните извори изглежда, че е далеч по-вероятно потеклото на Асен, Петър и Калоян да е било влашко. Вж. Ив. Божилов. *Фамилията на Асеневици (1186 – 1460)*. Генеалогия и просопография. С., 1994, 11 – 20.

⁹ За викингите вж. повече в: Дж. Клемънс. *Кратка история на викингите. Последните езичници или първите европейци?* С., 2009.

¹⁰ Всъщност вековното им приписване на злобещия обичай да се правят чаши от черепи, се дължи на един събран превод от скандинавските саги, при който думата *ketting*, означаваща *рог за пиене*, погрешно е била превеждана като *череп*. Вж. К. Wolf, T. Mueller-Vollmer. *The Vikings: Facts and Fictions*. ABC – CLIQ, 2018, 156 – 157.

нормански княз от датската кралска династия на Скьолдунгите на име Рюрик (862 – 879) бил помолен от прибалтийските славяни да стане техен владетел, за да преустанови братоубийствените вражди помежду им. Неговите наследници Хелгу (слав. Олег), Ингвар (слав. Игор) и Светослав преместили резиденцията си в днешната украинска столица Киев и поставили началото на Киевското княжество, в което, макар и славянизирани, норманите продължили да формират аристокрацията на страната и най-боеспособната част от нейната армия.

Любопитно е защо конници и нормани с такава лекота не просто се вписвали в обществата на уседналите народи, а били приемани за техни господари – примери могат да бъдат давани до безкрай, но най-емблематичните безспорно са българският, хазарският¹¹ и унгарският¹² случай по отношение на ездачите; и нормандският, руският, английският и сицилианският по отношение на норманите. Обяснението се крие в специфичната трисъсловна организация на средновековните европейски общества (лат. *oratores, bellatores* и *laboratores*¹³), при която управляващите неизменно произхождали от т.нар. второ съсловие *bellatores*. В традиционния свят на Средновековието цялата европейска аристокрация представлявала една военна каста, в която по изреча на римския ритор Енодий (възхитен от бойните качества не на кого да е, а на българите):

*...не произхождат, а кръвта на неприятеля правеше мъжа благороден.*¹⁴

¹¹ Истинските хазари са уседнал народ от индоевропейско потекло. В средата на VII век те приемат за свой владетел номадския принц Ирбиз от династията Ашина, а обкръжението му – за своя аристокрация. Вж. Л. Гумилъв. *Хазарите. Зигзагът на историята*. С., 2008, 51 – 60.

¹² Истинските унгарци също не са номади, а първоначално уседнал народ от финско потекло. През IX век обаче те се подчинили на българо-хунския владетелски род Дуло (Арпадите). Спомен за тези събития е дори самото название на унгарците. Докато самите те се наричат *маджари* (*magyarok*), което е наименование от фински произход, заобикалящите ги народи ги наричат *унгарци*, *хунгари* или *венгри*, наименование, идващо от името на едно от основните български племена – *оногундуците*. Вж. Ян. Макаи. *Българският модел на унгарското завоюване на родината. Дунавски българи и славянобългари в Карпатския басейн*. С., 2008, 113 – 136.

¹³ Те. *молещи се, воюващи и работещи*. За трисъсловната структура на европейското средновековно общество вж. повече в Ж. льо Гоф. *Въображаемият свят на Средновековието*. С., 1998. В българската историография по този въпрос напоследък особено интересен е университетският курс лекции на К. Янакиев. *Светът на Средновековието. Генезис, история, общество*. С., 2012.

¹⁴ *Enodii panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico*. Mon. Ger. Hist., T. VII, ed. F. Vogel. Berolini, 1885, p. 205.

В тези общества специализираните единствено в плячкосвания и грабежи хора от равнините или от Севера по презумпция представявали своеобразна господарска раса. Дори когато се появявали не като завоеватели, а като бегълци и мигранти, те моментално се оказвали наемници и бързо извървявали пътя до превръщането си в рицари (от герм. *ritter*, букв. *конник*, срвн и фр. *chevalerie*), полководци и аристократи.

В *Повест за отминалите времена* киевският княз Светослав нарича тези воители *мъже на кръвите* – категория човечи, особено ценена във Византия, където през XI век императорът разполагал със специален *варяжки корпус* (грц. *τάγμα των βαράγγων*). Отначало тази елитна гвардия била попълвана предимно с наемници от скандинавските страни и Киевското княжество, един от които – прочутият норвежки крал Харолд III (1046 – 1066), наричан Безмилостния (сканд. *Hardråde*), разбил и погубил българския самозван цар Петър II Делян (1040 – 1041), но по-късно убит от английския крал Харолд II (1066) в битката при Стамфорд Бридж в Англия. Когато няколко седмици по-късно самият Харолд II бил убит от друг нормански (нормандски) авантюрист и бъдещ английски крал – Уилям Завоевателя (1066 – 1087), известна част от покорените англичани напуснали Британия и намерили подслон и служба във Византия, променяйки облика на варяжкия корпус от нормано-славянски на англосаксонски. Любопитно е, че на територията на Добруджа част от тях за кратко успели да създадат свое собствено княжество, наричано в изворите *Нова Англия*.¹⁵

Освен с нормански, византийските императори разполагали и с кумански корпус (грц. *σκιθικοί τάγμα*), чиито князе, като Клеона, Сичиган и Сиргиан, станали част от византийската аристокрация (именно куманите през 1259 г. подкрепили Михаил Палеолог в борбата му за никейската корона).¹⁶ В България по същото време куманските наемници играели съществена роля. Още през 1187 г. срещу император Исак II Ангел (1185 – 1195) на българска страна се сражавали не по-малко от седем хиляди кумани, а през 1205 г. в решителното сражение на цар Калоян срещу император Балдуин Фландрски (1204 – 1205) наброявали четиринайсет, а по други извори – дори двайсет и три хиляди конници. От куманските вождове на българска служба обикновено най-голямо внимание се обръща на убиеца на цар Калоян – войводата

¹⁵ Г. Димов. *Познатите и непознати граници на „Нова Англия“ през средните векове*. – В: сп. *Анамнеза*, 2012, кн. 3 – 4, 16 – 63.

¹⁶ Пл. Павлов. *Бунтари и авантюристи в средновековна България*. В. Търново, 2000, с. 183.